

ÜÇÜNCÜ TÜRKÇÜLÜK ÇALIŞMALARI:

TARİXİMİZ VƏ TARİXÇİLİYİMİZ

SALMAN
MÜMTAZ
YAYIMLARI

Yayımlayıcı:
Redaktor:
Səhifələyici:
Qapaq dizaynı:

Zaur Həsənzadə
Prof. Nəsim L. Nəsimli
Aytən Hüseynova
Tamerlan İsmayılzadə

Üçüncü Türkçülük Çalışmaları: Keçmiş Tariximiz və İndiki
Tarixçiliyimiz, red. Nəsim L. Nəsimli.
Bakı: "Salman Mümtaz" yayımları, 2025. 488 s.

ISBN 978-9952-8526-9-1

Tel.: (+994 55) 430 89 71

web: www.mumtaz.az

mail: info@mumtaz.az

facebook: Mümtaz Yayınları

instagram: mumtazyayimlari

Bu kitabda ifadə olunan fikirlər məqalə müəlliflərinə məxsusdur
və nəşriyyatın rəsmi mövqeyini əks etdirmir.

Kitab: 0006

Basılma tarixi 30.05.2025

Tarixçilikdə Yalan və Yanlışlar Nədən Doğur?!

Prof. Hamlet İsaxanlı¹

Keçmiş keçib gedib. Amma yaddaşımız keçmişlə doludur, biz o keçmişdən əmələ gəlmişik. Biz keçmişimizin davamıyıq. Kimliyimizi, mahiyyətimizi o keçmişsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Adamlarla tanış olmaq, işbirliyinə girmək istəyəndə onun CV-sini istəyirlər, Curriculum Vitae ifadəsinin qısaldılmış şəkli olan bu anlayış latıncadan tərcümədə *Həyat yolu, Həyatın gedişi, Həyat tarixçəsi* deməkdir.

Keçmişə yaxşı bilmək istəyirik, lakin keçmiş olduğu kimi bilmək mümkünsüzdür. Biz keçmişə tam deyil, tarixin bizə söylədiyi qədər bilirik. Tarixin məzmunu və tutumu ayrı-ayrı şəxslərin, tarixçilərin yazıb toplaya bildiyi qədərdir. Tarix keçmişin oxunuşudur. Keçmiş bərpa olunmur, nə biz keçmişə gedə bilirik, nə keçmiş bu günə gələ bilər; tarixçilər sadəcə keçmişin modelini qururlar. Tarix subyektivdir, nisbidir, tarix yazanların iradəsindən, ideyasından, şəxsiyyətiyindən, gücündən müəyyən dərəcədə asılıdır. Tarixçinin yazdığı tarix həmişə yarımçıqdır, tam müəyyən deyil, içində açıq suallar və ziddiyyətlər qalır.

¹ Xəzər Universitetinin təsisçisi, Direktorlar və Qəyyumlar Şurasının sədri, hamlet@khazar.org

Keçmişin dərkində subyektivlik varsa, keçmişə öyrənən tarix nədir, elmdir, yoxsa sənət? Tarixi subyektiv edən hansı amillərdir? Tarix necə yazılır və ya necə yazılsa yaxşıdır? Bu və buna bənzər suallar tarixin fəlsəfəsinə aiddir. Tarixin necə öyrənilməsi və necə yazılması haqqında elm sayılan *Tarixşünaslıq (İstoriografiya)* tarix fəlsəfəsi ilə sıx bağlıdır. Tarixə kənardan baxış, ümumiyyətlə hər şeyə, insana, hadisəyə, keyfiyyətə çox mühümdür. Tarixin və tarixyazmanın mahiyyətini anlamaq yolu fəlsəfi düşüncədən keçir. İbn Xəlduna görə fəlsəfi düşüncəsi olmayan tarixçi yaxşı tarixçi ola bilməz.

Çağdaş dünyamızda (xüsusilə orta və yaşlı nəsildə) tarixə marağın artdığını düşünürəm. Hər xalq, hər dövlət öz tarixini öyrənir və öyrədir. Ali məktəblərdə tarix ədəbiyyatla müqayisədə daha çox öyrənilir. Hamı tarixçi olmaz, necə ki, hamı yazıçı deyil. Amma hamı (və ya çox böyük əksəriyyət) bədii ədəbiyyat oxuduğu kimi, tarix də oxuya bilər, tarixi sevə bilər, özündə tarixi duymaq hissi inkişaf etdirə bilər. Bəşəriyyətin əldə etdiyi bütün uğurların yaxşı anlaşılması üçün onların tarixinə müraciət etmək zəruridir. Tarix bilməyən adama "onun geniş dünyagörüşü var" demək olmur. Tarix təbliğat vasitəsi kimi çıxış etsə də, həm də tənqidi düşüncənin anasıdır. Tarixə maraqlı böyükdür, eyni zamanda tarixin istismarı, tarixdən sui-istifadə baş alıb gedir. Zənnimcə, bir tarix xəstəliyindən, tarix dəliliyindən, tarixmaniyadan danışmaq mümkündür.

İnsan ictimai varlıqdır. O, tək deyil, bir ailənin üzvüdür, bir xalqın övladıdır, bir ölkənin vətəndaşıdır, onun qrup kimliyi var. Kollektiv kimlik tarix elmini qidalandıran güclü amillərdən biridir və ya ən güclü amildir. Etnik, dini kimliklər, millətçilik və patriotizm cazibə mərkəzi kimi tarixə marağı artırır, eyni zamanda onu ideoloji silaha çevirir.

Tarix maraqlıdır, adamı aludə edə bilir. Tarix gözəldir, amma öz heyranlarını yoldan, başdan çıxara bilir. Tarix gözəldir və... təhlükəlidir. Bu təhlükəni duyan elm və sənət adamları maraqlı fikirlər söyləmişlər, məsələn, "Hər xalqın öz yalanı, uydurması var, ancaq adamlar bunu müqəddəs hesab edib inanırlar" (Əbu-l-Üla əl-Müərrî. *əl-Luzuniyyət*). Və ya "Tarix idrak kimyasının əmələ gətirdiyi ən təhlükəli məhsuldur. Tarix xalqları sərxoş edə bilir, onlarda yanlış xatirələr doğurur, millətləri kədərli, kibirli, qarşısızalınmaz və anlamsız edir" (Paul Valery *Avropanın əzəməti və çöküşü haqqında qeydlər*).

Qrup kimlikləri tarixin birtərəfli şərhinin və yazılmasının ən əsas səbəblərindəndir. Özünə, öz kimliyinə sevgi və başqasına biganəlik, bir sıra hallarda isə nifrət tarixin yazılmasında önyarğılara qanad verir, qarşıya sərt qəliblər qoyur. Öz xalqının, millətinin (və başqalarının) tarixi birtərəfli şərhilərlə dolu olur. Milliyyətçi tarix həmişə obyektivliyini itirmək təhlükəsi ilə üz-üzədir; o, əsasən xeyirin şəfərinə üzərində qələbəsi tarixi kimi yazılır. Qrup kimlikləri ilə bağlı tarixlər o tarixləri bəzəyən cürbəcür rəmzlərlə, bayraqlar, şüarlar, müqəddəslər, miflər və qəhrəmanlarla zən-

gindir. “Tariximizi xilas etmək” çağırışları, milli təəsüb-keşlik çərçivəsi güc qazanır. Artıq hamıya qəbul etdirilən, qanuniləşən milli tarixi, böyüklərin yaratdığı mifi kiçiklər qəbul edir; qəbul etməmək xainlik və satqınlıq sayılır. Milli, dini, ideoloji və digər kollektiv kimliklər tarixi miflərin əsas qaynaqlarıdır.

Tarixçilərin yanlış və yalan yazma səbəbləri barədə Biruni (*Kitab əl-Hind*), İbn Xəldun (*Müqəddimə*) və G.B. Vico (*Scienza Nuova/Yeni elm*) kimi mütəfəkkirlər fikir söyləmişlər. Mühüm səbəbləri saymaq mümkündür. Yalan yazmağa vərdiş etmək; uğur qazanmaq, bəyənilmək istəyi, şöhrət azarı; minnətdarlıq və ya nifrət hissi; pisləkdən, yamandan qorxmaq; sənədlərin etibarlı olmaması; sənədlərin içindən yalnız xoşa gələn faktları seçmək; savadsızlıq və ya az savadlı olmaq (qaynaqları yaxşı anlamamaq, düzgün şərh edə bilməmək); xarici düşmən obrazının şişirdilməsi; keçmiş haqqında olduğundan daha parlaq təsəvvür; birtərəfli baxış – sivilizasiyaları şəkilləndirən sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni, hərbi, dini və fiziki-coğrafi şərtlərin küllisinə fikir verməmək mənzərəni tam görməyə imkan vermir.

Tarixyazmada təhriflərə gətirib çıxaran daha hansı yanaşmalar mövcuddur? Max Weber tarixin dərki üçün yəqinliyi olmayan və ya şübhəli olan bilikdən əlavə məntiqi və mücərrəd üsulların, analiz və sintezin tətbiqini zəruri sayır. O, əsaslandırılmamış tarixi bilikləri elm deyil, bədii əsər, tarixi roman adlandırmağın doğru olduğunu düşünür.²

² Макс Вебер, Избранные произведения, Москва, 1990.

Cürbəcür “izm”lər (avropamərkəzçilik, etnomərkəzçilik, tarixi materializm, idealizm, oriyentalizm, kolonializm, sosial darvinizm, pozitivizm, istisnaçılıq...) tarixçini çərçivəyə salır. Bu “izm”lər sanki hər məsələyə xüsusi yanaşma tərzini formalaşdırır, sanki universal üsul icad edilir. Hər hansı çərçivə, sxem tarixi hadisəni yalnız qismən izah edə bilər, mahiyyəti duymağa müəyyən kömək edə bilər (və edir də). Uydurulmuş, amma akademik forma geydirilmiş cərəyanlar, azadlıq hərəkatları, siniflər mübarizəsi ideyaları (çox zaman əsl feodalçılıq tarixi əvəzinə), sərkərdəni və rəhbəri ideallaşdırmaq cəhdi tarixin təhrifinə səbəb ola bilər.

“Xarici düşmənlər bizi geri saldı” – bu, tarixyazmada və siyasətdə ən çox yayılmış, aparıcı ideyaya çevrilmiş, əsaslandırıcı fikir və tezislər arasında birincidir. Xarici düşmənlərin təsiri, əlbəttə ki, ölkənin, xalqın, dövlətin yolunu geniş-yoxuşa sala bilər, xarici müdaxilələr bu yolu dəyişdirə bilər, faciələrə səbəb ola bilər. Bu təsir tarixyazmanın əsas xəttinə çevrilə bilər. Bu təsirin xalqın, dövlətin inkişafında oynadığı mənfi rol əksər hallarda tarixyazmanın əsas səmti, baş istiqaməti olur. Bu mənfi rolun mütləqləşdirilməsi və magistral xəttə çevrilməsi, digər təsirlərin ikinci dərəcəli hesab edilməsi və bəzi təsirlərin, daxili səbəblərin unudulması halları, təəssüf ki, geniş yayılıb. Tarix dərsləkləri əsasən “xarici düşmən bizi geri saldı” tezi üzərində qurulur. Tarixçi düşmən obrazı yaratmağı sevir.

Keçmişin anlaşılmasında indiki zaman həlledicidir, zəruridir; bu, bir tərəfdən bugünkü tədqiqatçı-tarixçinin düşüncə tərzinin öz zamanı ilə bağlı olmasından, digər tərəfdən isə indiki zamanda baş verənlərin keçmişi anlamaq üçün müəyyən ideyalar verə bilməsindən doğur. Hər nəsil tarixə aid öz suallarını qoyur, öz baxışını inkişaf etdirir. Bu zaman dövrün ruhu da tarixçinin bu çalışmasına və yazı işinə müəyyən təsir göstərə bilir (ən azı bilincaltı olaraq). Tarixçi yaşadığı zamanın düşüncəsi ilə hərəkət edir (bir çox hallarda özündən asılı olmadan), “keçmişə gedə bilmir”. Vico keçmişi dərk etmək üçün “keçmişin içinə” daxil olmaq, hadisələrə o dövrün gözü ilə baxmaq qabiliyyətini zəruri sayırdı. İndiki zamanla keçmiş arasındakı fərqi nəzərə almadan keçmişin düşüncəsini çağdaşlaşdırmaq azarı var bəzi tarixçilərdə və tarixdən istifadə edənlərdə. Keçmişdə, xüsusilə uzaq keçmişdə yaşamış insanların sosial-mədəni-psixoloji vəziyyətini anlamaq, empati düşüncə çox vacibdir. Onlara xas olmayan əxlaq normaları və hissləri, düşüncə tərzini onlara yapışdırmaq olmaz. Sanki hər dövr öz keçmişini öz düşüncəsinin süzgəcindən keçirir, keçmişdəki insanın indiki müəllif kimi, eyni dəyərlərlə yaşadığını və hərəkət etdiyini düşünür. Tarix keçmişin düşüncədə bərpasıdır və ya inşasıdır, bərpa isə orijinal deyil. Tarixçi keçmişə nəzarət edir, onu “*düz yol*”a çəkir.

Tarixçi və məhkəmə hər ikisi həqiqəti axtarır və bu yolda fakt və şahidləri dindirir. Tarixçi prokuror deyil, onun

iş i olanları başa düşməkdir, gerçəyi aşkara çıxarmaqdır, keçmiş i mühakimə etmək deyil, cinayət məhkəməsi qurmaq və cəza tələb etmək deyil. Tarixçi tərəfsiz və qərəzsizdir (belə olmalıdır!), amma, bu da bir həqiqətdir ki, keçmişə (öz i inandığı, *bərpa etdiyi* keçmişə) münasibət bildirməkdən də özünü saxlaya bilmir.

Araşdırma və tarixyazmada tarixçinin iş i *nə doğrudur?*, *nə yalandır?* və *nə ehtimal olunur?* suallarını qoyub onlara cavab verməkdir.

Tarix fəlsəfəsi və tarixşünaslıq barədə külli miqdarda dərslik, monoqrafiya və mühüm məqalələr yazılmışdır. Burada müzakirə edilən məsələlər barədə daha geniş məlumat üçün aşağıdakı ədəbiyyata müraciət edilə bilər.

* Ibn Khaldun, *The Muqaddimah: An Introduction to history*. Princeton University Press, 1958.

* Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Introduction to the Philosophy of History*, Indianapolis: Hackett Publishing, 1988.

* Paul Valéry, *The Collected Works of Paul Valery*, 1st edition, New York: Pantheon Press, 1962.

* Robin George Collingwood, *The Idea of History*, New York: Oxford University Press, 1994.

* Ernst Breisach, *Historiography*, The University of Chicago Press, 1994.

* Hamlet İsxanlı, Keçmişin fəlsəfəsi və ya tarix necə yazılır, *Xəzər Xəbər (Khazar Review)*, № 284, 286-291, 292-302, 2010-2011,

* Hamlet İsxanlı, *Əsərləri*, 1-ci cild. Bilik və Hikmət Işığında, Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2023.